

## MESTNA KRAJINA BRATISLAVE V SODOBNI SLOVAŠKI PROZI<sup>1</sup>

---

Prispevek se osredotoča na analizo upodobitve mestne krajine Bratislave v sodobni slovaški prozi. Na podlagi teorije geopoetike je najprej prikazano, kako so bili kulturni artefakti (kipi in spomeniki pisateljev) v javnem prostoru uporabljeni za politično in etnično prisvojitve mesta v 20. stoletju. Interpretacija izbranih proznih del z dogajalnim prostorom Bratislave v nadaljevanju temelji na prepoznavanju tem in načinov upodobitve mesta (refleksija prekinjenega kulturnega spomina, slabljenje mestne identitete, travma, ki jo povzroča dejstvo, da je bil večji del zgodovinskega jedra v času socializma uničen, heterogenost in nekompaktnost mestnega prostora kot rezultat modernističnega razvoja itd.). Literarno podobo Bratislave sooblikujejo tudi nekateri ključni toposi, ki odražajo njen geografski položaj na politični, kulturni in naravni meji (reka Donava in Mali Karpati).

**Ključne besede:** sodobna slovaška književnost, mestna krajina, Bratislava, geopoetika

Prostorski obrat v humanistični in družboslovni znanosti je na prelomu 20. in 21. stoletja dosegel tudi literarno vedo, ki se je v tem času izraziteje zgledevala pri temah in teorijah s področja arhitekture, urbanizma, sociologije in antropologije (Finch 2016; Derdowska 2011: 33–54). Slovaška literarna veda je prostorski vidik raziskav spremljala, vendar v precej abstraktni meri, denimo v konceptu t. i. medliterarnih skupnosti komparativista Dionýza Ďurišina (1995, 1997). Problematika mesta in urbanosti v literarni vedi ni bila deležna sistematične pozornosti. Manjša stopnja teoretične refleksije literarnih upodobitev mestnega prostora kot celote je do neke mere tudi odraz samega literarnega ustvarjanja na Slovaškem, kjer je prepoznavna izrazita neurbanost (Minár 1998). To dejstvo pa je na drugi

---

<sup>1</sup> Študija je nastala v okviru raziskovalnega projekta VEGA 2/0069/19 »Geopoetika« Bratislave: upodobitve mesta v slovaški književnosti po letu 1918.

strani povezano s pretežno podeželsko-malomeščansko zaznamovanostjo slovaške kulture konec 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja, ki se je v vseh pogledih in razsežnostih začela dopolnjevati šele po nastanku Češkoslovaške po letu 1918. V osamosvojitvenem procesu je imela posebno nalogo postopna in vsestranska prisvojitve Bratislave kot glavnega mesta Slovaške tako v političnem in gospodarskem kot tudi kulturnem smislu.

Bratislava ob Donavi je namreč s svojo multinacionalno in multikulturno podobo z dolgo tradicijo kraljevega mesta postavljena na sam rob slovaškega etničnega ozemlja. V slovaškem nacionalnem gibanju v času Avstro-Ogrske je imela izrazito obrobni značaj. Vlogo slovaških kulturnih in literarnih središč v prvih desetletjih 20. stoletja so namreč igrala druga mesta, predvsem Turčiansky Svätý Martin (danes Martin), ki leži v samem »jedru« etničnega ozemlja Slovakov na severozahodu tedanje Ogrske, pa tudi druge bližnje metropole, predvsem Budimpešta in Praga (več o tem Barborík 2018).

V splošnem lahko vzporednice pri odnosu med mestnim središčem in nacionalno kulturo v primeru Slovakov iščemo predvsem pri kulturah drugih »malih narodov«<sup>2</sup> (na primer Ukrajincev ali Litovcev, pri katerih so po prvi svetovni vojni potekali podobni posvojitveni procesi kot v primeru slovaške kulture in Bratislave) ter ne morda pri bližnjih »referenčnih« kulturah z zgodovinsko daljšo tradicijo in z nacionalnimi institucijami, ki so bile postavljene že pred letom 1918 (kot sta na primer madžarska in češka). Ta kulturna situacija in postopno spreminjanje Bratislave v formalno ter dejansko glavno mesto Slovaške sta vplivala tudi na literarne upodobitve mesta še globoko v drugo polovico 20. stoletja, to dejstvo pa je relevantno tudi pri refleksiji podobe Bratislave v sodobni slovaški književnosti, torej po letu 1989. Druga pomembna zaznamovanost, ki je vplivala na oblikovanje podobe mesta v sodobni slovaški književnosti (prozi), pa tudi drugih oblikah umetnosti, so štiri desetletja socializma. V tem času je urbanistična in kulturna identiteta mesta doživela temeljito preobrazbo: na eni strani je prišlo do uničenja arhitekturne dediščine preteklosti, na drugi strani pa se je uresničevala velikopotezna prenova mesta v duhu prežemanja političnega totalitarizma in arhitekture poznega modernizma (Moravčíková 2013).

Kulturno-politični preobrati v zgodovini Bratislave so se kazali tudi v semiotiki urbanega prostora. Nekateri ključni toposi so bili v 20. stoletju večkrat znakovno »prekoderani« glede na aktualno dominantni (geo)politični diskurz in nič čudnega ni, da se je pri tem zlorabljal tudi jezik kulturnih (literarnih) simbolov. Obojestranski odnos med mestom in literaturo, kot ga definira sodobna geopoetika (Rybicka 2014: 92–111), se kaže tudi v tem, da mesto ni samo prostorsko ozadje ali tema literarnega dela, temveč kot zunajbesedilni, fizični prostor vsrkava elemente kulturnega področja, njen simbolni kapital pa se v literaturi kaže v konkretnih

<sup>2</sup> Poimenovanje je povzeto po češkem zgodovinarju Miroslavu Hrochu: mali narod »ni kvantitativna oznaka, temveč situacijska. Označuje evropske narode, ki so nastali v procesu narodnega preporoda in so bili rezultat uspeha tega gibanja« (Hroch 2016: 244).

uresničitvah – soustvarja ali spreminja 'obraz' mesta. To so splošna izhodišča, vedno znova pa je zanimivo opazovati, kako se konkretizirajo v »političnem spominu« in kakšna je dinamika, ki v srednji Evropi vsebuje precejšnje zareze z danimi političnimi ter etničnimi spremembami in delovanjem totalitarnih režimov.<sup>3</sup>

Kot bratislavski primer procesov prisvajanja, ki so potekali v obliki znakovnega »prekodiranja« pomembnih mestnih prostorov, lahko navedemo usodo nekaterih javnih spomenikov, povezanih s slovaško in madžarsko literarno kulturo: češko-slovaški legionarji so leta 1921 uničili konjeniški spomenik Marije Terezije, ki je bil postavljen leta 1897 na današnjem trgu Ludovíta Štúra. To je vzbudilo skrb, da utegne podobno usodo doživeti spomenik madžarskega pesnika Sándora Petőfija, ki je bil l. 1911 postavljen pred stavbo gledališča na današnjem Hviezdoslavovem trgu. Secesijski kip pesnika in njegove muze so zato demontirali in za dolga desetletja je izginil izpred oči javnosti. Šele leta 1956 so ga ponovno postavili v osrednjem delu parka Janka Kráľa, kjer je nekaj časa delal družbo kipu slovaškega romantičnega pesnika Janka Kráľa (postavljenega leta 1964). Kasneje so kip Petőfija prestavili na manj vidno mesto v parku, leta 2002 je spet pristal v depoju, naslednje leto pa so ga postavili na drugo pomembno mesto v središču Bratislave, v mestni park (Medická záhrada). Tam, kjer je v času monarhije stal kip Marije Terezije, je bil nekaj časa postavljen spomenik soustanovitelja češkoslovaške države M. R. Štefánika, danes stoji na tem mestu monumentalni spomenik iz leta 1972 ključne osebnosti slovaškega nacionalnega gibanja v 19. stoletju Ludovíta Štúra, ki je vlit iz brona z granitnimi stebri. Po mnenju literarnega zgodovinarja in politika Milana Šútovca se prav pri Štúru združujeta dve paradigmi: osrednji proletarski internacionalizem in nacionalna paradigma, ki »je vnaprej programirala vrednostno nedorečenost celotnega projekta« (Šútovec 2007: 21–22). Medtem ko se je Petőfi pomikal samo po Bratislavi, pa ima drug kip, postavljen v tem parku leta 1984, za sabo kar nekaj poti po več celinah. Postavitev kipa realističnega pisatelja Martina Kukučina (1860–1928) ni bila problematična zaradi samega Kukučina, ki je bil v obdobju komunističnega režima del uradnega literarnega kanoana, ampak zaradi družbeno-političnih okoliščin. Ideja za naročilo kipa je prišla iz nekomunistične emigracije, njen avtor ni bil prorežimski domači umetnik, temveč pomemben hrvaški kipar Ivan Meštrović. Kip je nastal v času njegovega življenja v ZDA, ki so bile tedaj ideološki sovražnik socialistične Češkoslovaške. Lahko bi navedli še mnogo drugih primerov spomenikov, kipov in javnih prostorov, kjer se je v 20. stoletju zgodila etnična sprememba mesta in ideologije v konkretnem času, in zanimivo bi bilo spremljati, kako se je postopoma spreminjal urbani prostor Bratislave.<sup>4</sup>

<sup>3</sup> Podobi mesta kot kompleksnega fenomena se na primeru Bratislave v več delih posveča literarno-vedni raziskovalec in germanist Jozef Tancer, ki opozarja, »da so podobe mesta eden od načinov, kako se konkretni geografsko natančno lokaliziran prostor spreminja v individualni ali kolektivno dojet in oblikovan prostor oz. množico različnih, med seboj vzajemno prepletenih, dotikajočih se ali rivalskih nasprotujočih si prostorov.« (Tancer 2012: 26).

<sup>4</sup> S prostori skupnega kulturnega spomina več kultur v Bratislavi in drugih srednjeevropskih mestih se je na primer ukvarjal madžarski kulturni zgodovinar Csaba G. Kiss (Kiss 2013: 105–112).

Svojo pozornost pa bom usmeril na vprašanje, kako to, v grobih obrisih nakazano geografsko, politično-zgodovinsko in kulturno situacijo mesta, sprejema slovaška proza<sup>5</sup> v zadnjih treh desetletjih. Upodobitve mestnega prostora Bratislave bom poskusil približati »pars pro toto« na osnovi ožjega izbora nekaterih reprezentativnih proznih del in avtorjev. Kot sem že nakazal, je Bratislava v 20. stoletju doživela radikalne spremembe v socialnem, etničnem, kulturno-političnem in urbanističnem smislu. Sodobni avtorji poudarjajo različne teme in poglede na te spremembe, v proznih delih, ki so posvečena mestni krajini Bratislave, pa lahko kljub temu prepoznamo tudi nekaj skupnih tem in perspektiv. Kot primer lahko navedem refleksijo prekinjenega kulturnega spomina, mestno identiteto, ki postaja vse šibkejša, travmo zaradi uničenja velikega dela zgodovinskega jedra v obdobju socializma, heterogen in nekompakten prostor mesta kot rezultat socialistične poznomodernistične obnove ipd. S temi temami v literaturi tesno sovpadajo tudi nekateri ključni toposi podani z geografskim položajem mesta: to je prostor starejše kulturne meje, ki je danes politična meja treh držav (Slovaške, Madžarske in Avstrije). Obenem pa njen mejni položaj določajo tudi večje naravne enote, ki jih poosebljata reka Donava in skrajni zahodni del gorovja Malih Karpatov.

Podobe mestne krajine<sup>6</sup> Bratislave v sodobni slovaški književnosti sooblikujejo tudi nekatera besedila, ki so nastala pred letom 1989, objavo pa so doživela šele po spremembi političnega sistema. To velja za novelo Juraja Špitzerja *Letná nedelja* (Poletna nedelja, 1991), predvsem pa posmrtno izdane prozne zbirke emigrantskega literarnega in filmskega kritika, prevajalca in pisatelja Jána Roznerja (1922–2006) *Noc po fronte* (Noč na fronti, 2010) in *Výlet na Devín* (Izlet na Devin, 2011). Umetniška prepričljivost proznih del J. Roznerja, ki so v slovaškem kontekstu izrazito odmevna, nastaja iz tesne prepletenosti treh lastnosti: avtor podrobno iz flaneurske perspektive upodablja mestni prostor Bratislave v obdobju svoje mladosti, torej iz obdobja med obema vojnama in takoj po drugi svetovni vojni, uporablja avtobiografsko-spominsko zvrst ter ustvarja samopodobo intelektualca z izrazitimi osebnostnimi in socialnimi potezami. Roznerjev pripovedovalec je stiliziran v vlogi 'outsiderja' zgodovine (levičarski intelektualac nemško-židovsko-slovaškega porekla, kar ga je v času 2. svetovne vojne potisnilo v eksistencialno ogroženost), predvsem pa v vlogi samotarskega prebivalca mesta in 'outsiderja' svojega rodnega mesta. Njegove esejistično obarvane zgodbe so postavljene v tedaj tipično bratislavsko obrobje ali pa to predstavlja pomemben motiv (mestne četrti Zuckermandel, Vydrica, Trnávka, Ružinov idr.).

Pomemben poznavalec mesta je bil tudi bratislavski rojak, prozaist Pavel Vilikovský. V svoji detektivski noveli *Peší príbeh* (Peš zgodba, 1992), ki je postavljena v sredino šestdesetih let 20. stoletja, je dosledno ujel vsakdanjik dveh delov mesta: topografijo modernega dela Bratislave in industrijsko četrt na vzhodnem

<sup>5</sup> V večini gre za primere sodobnih romanov. Zvrstno poimenovanje v prozi (proza, novela, roman) v slovaščini se na nekaterih mestih razlikuje od slovenske rabe (op. prevajalca).

<sup>6</sup> Mestno krajino razumem kot kompleksen pojem, ki vsebuje urbane mestne prostore kot tudi naravno okolje, ki se v mesto vrašča in ga obdaja.

delu mesta. V kontekstu drugih bratislavskih avtorjev je zanj tipičen odnos do nasprotja središče – obrobje. Medtem ko je središče v avtorjevem eseju *Moje mesto: Bratislava* povezano z ustaljenimi prostori in družbenimi dogodki, imajo spomini na otroštvo, preživeto na obrobju mesta, v stari industrijski četrti in naravni pokrajini (na primer kopanje v reki Donavi), nostalgичno dimenzijo. Za Vilikovskega je bila Bratislava mesto, kjer »med desetminutnim sprehodom človek zamenja precej različnih okolij, znajde se – čisto dobesedno prehodno, pasažno – v povsem različnih prostorih, mimogrede lahko kot oblačila v trgovini poizkusi nekaj življenj« (Vilikovský 2014: 174). Iz sodobne perspektive vidi Bratislavo takole: »na obrazu so mestu operirali gube, ki so dopolnjevale njegov izraz: zremo v masko« (Vilikovský 2014: 175), pri čemer ima v mislih predvsem masivne »antisanacije« v zgodovinskem jedru v preteklih desetletjih.

Široko obzorje vprašanj, ki so povezana s problematiko literarne upodobitve Bratislave, odpirata filozofsko-estetski prozni deli dveh pomembnih osebnosti slovaškega in češkega kulturnega sveta, ki sta izšli v 90. letih 20. stoletja in ju povezuje ta ne samo zvrstna pripadnost (novela), ampak tudi čutna naravnost do prostorov in kulturnozgodovinske tradicije Bratislave. *Poletna nedelja* (1991) Juraja Špitzerja je nastala še v začetku sedemdesetih let, v obdobju komunističnega režima zaradi političnega sistema ni mogla iziti. *Epizoda '96* (Epizoda '96, 1997) je novela češkega pisatelja, marksističnega filozofa in vodilnega pripadnika »underground« kulture Egona Bondyja, ki se je v Bratislavo preselil na začetku devetdesetih let in se intenzivno vključil v slovaško intelektualno in umetniško življenje.

V napovedi Špitzerjeve novele *Poletna nedelja* se srednješolski profesor in veteran druge svetovne vojne Rafael odloči, da se bo sredi vročega poletnega dne znebil svojega revolverja, ki ga je že dolgo skrival. Na izletu po obrobju Bratislave išče ugoden prostor, kjer bi lahko orožje skril. Temu začetnemu zapletu sledi spominsko-refleksiven tok zavesti, v katerem se pripovedovalec dotakne širokega pogleda na zgodovinski, družbeni, civilizacijski in tudi intimni svet. Ta tok zavesti je časovno-prostorsko zasidran v »avtoterapevtskem« kronotopu poti, ki ima tu podobo izleta ob koncu tedna na južni podeželski del obrobja mesta na desnem bregu Donave, kjer je arheološko najdišče staroveškega rimskega vojaškega tabora Gerulata. Na začetku mestna, potem pa naravna krajina bratislavskih predmestij ob donavskih listnatih gozdovih prinaša nove vzpodbude literarnih upodobitev, v katerih je metaforika naravnih procesov, predvsem kroženja in valovanja vode ter toka »magične reke« (Špitzer 1991: 38), uporabljena za opis zgodovinsko-civilizacijskih procesov, razplastitve in konca kultur:

/k/akšna je pokrajina, v katero zrem? Keltska, rimska, germanska, slovanska? Skozi tole grapo priteče reka, tam je stičišče, na katerem se je odvijala velika zgodovina. Tu se srečujejo grebeni, ki razpolavljajo Evropo zemljepisno in zgodovinsko. Tam so ostali Avari, Huni, Madžari, Germani, pred njimi Rimljani. Na drugi strani pa drugi. Za njihovimi bivališči ni ostalo čisto ničesar, vse je pogoltnil pragozd. Od nedavne zgodovine so ostale ruševine gradov. Zdaj so pod njimi mesta z našo civilizacijo. Do kdaj? (Špitzer 1991: 45.)

Špitzer črpa iz ohranjenih zgodovinskih in arheoloških virov ter v retrospektivi razmišlja o širšem prostoru krajine sodobne Bratislave kot o obsežnem civilizacijskem in kulturnem palimpsestu. Z zavedanjem masivne zgodovine sprememb tega ozemlja v preteklosti odpira vprašanja o značaju sodobnega človeka, opozarja na ranljivost in začasnost ne samo naših osebnih življenj, temveč celotne civilizacije. Stalnice tega sveta so njegove stalne spremembe, pri čemer to filozofsko spoznanje pripovedovalca sovпада z geografskim prostorom, v katerem se premika, torej z okoljem nenehno spreminjajoče se »magične reke« Donave. Veletok s svojimi stranskimi rokavi in listnatimi gozdovi ni jasno zamejen z mejo ali širšim mejnim pragom, ki razdeljuje mogočne naravno-geografske enote, pa tudi kulturna področja. Kulturnozgodovinsko pričevanje te mejnosti je prav Gerulata, del Limes Romanum, meje Rimskega imperija, za katero so v tej regiji živela germanska plemena. Rafaelovo iskanje ustreznega mesta za skričališče revolverja, artefakta njegove osebne zgodovine, prav na področju arheološkega najdišča starorimskega vojaškega tabora, je torej simbolično, gre še za en primer tisočletne razplatenosti osebnih in civilizacijskih zgodovin na tem ozemlju.

Bondyjevo prozno delo z avtobiografskimi prvinami *Epizoda '96* ponuja celovito in kompleksno podobo bratislavske mestne krajine. Besedilo je pomemben prispevek k literarni identiteti mesta, kot ključno prostorsko dimenzijo izpostavlja motiv »praznine«. V diahroni perspektivi to pomeni osvetlitev nekaterih ključnih epizod oz. belih lis iz zgodovine Bratislave (delovanje baročnega kiparja F. X. Messerschmidta in usoda židovske skupnosti), v sinhroni perspektivi avtor v svojih refleksijah opaza urbanistično strukturo mesta, obremenjeno s socialističnim načrtovanjem in naravno danostjo, ki temeljno soustvarjata »genius loci« mesta (reka Donava in Mali Karpati).

Francoski urbanist Dominique Perrault v zvezi z bratislavskim mestnim prostorom razpravlja o problemu »posrkanja krajine v metropoli« (Perrault 2013: 12). Trdi, da »izkušnja praznine v metropoli nudi obilo možnosti. Lahko je ustrezna sopomenka za onesnaženje, izključenost ali samoto, kot tudi kolektivno in skupno izkušnjo, pri čemer se praznina kaže kot prostor, ki je odprt prilagajanju in domišljiji« (Perrault 2013: 12). Mnogi pisatelji v svojih konceptih bratislavskega mestnega prostora razmišljajo na podoben način, čeprav pojma »praznina« eksplisitno ne uporabljajo. Pri Bondyju se fenomen praznine v fizičnem organizmu mesta pojavlja v dveh pomenih. V prvi vrsti je praznina dana s krajino in urbanističnimi rešitvami, ki vzpostavljajo distanco med mestom in reko – avtor namreč reko razume kot ključno prvino »geniusa loci« obdonavskih, pa tudi drugih mest. V urbanističnem pogledu tako izpostavlja specifičen položaj Donave, ki mestu kaže hrbet in tako izraža ne povsem prijateljsko držo. Ključna urbanistična prvina je za Bondyja v mesto vstopajoča pokrajina Malih Karpatov z gozdovi in vinogradi na njenih južnih grebenih. V tem trenutku se pri Bondyjevi refleksiji »praznina«, razumljena kot naravna krajina v mestu, prepleta z zgodovinsko tradicijo vinarstva in obrtniškega središča ter podobno kot distanca do reke v svojem temelju sooblikuje duh mesta.

Praznina pa se pojavlja tudi na področju človeške dejavnosti, ki je posledica kulturne prekinitev med izvornim »mestnim tisočletnim« in na novo vzniklim »novim mestom« – prostorom »zločinov /.../ domnevnih domoljubnih modernističnih urbanistov« (Bondy 1997: 24). Priča teh »zločinov« so obsežni porušeni deli zazidljivega mesta, njegovih dragocenih zgodovinskih predelov. Pripovedovalec *Epizode '96* tematizira predvsem most Slovaške narodne vstaje (SNP), staro četrto ob nabrežju Vydrice, podgrajsko četrto in v drugem kontekstu tudi druge, nove dele mesta:

/n/a glavni cesti med navadnimi bloki iz prve republike stojijo pritlične hiše nekdanjih vinogradnikov – vse na podoben način zanemarjene, česar ni mogoče skriti z reklamami in neonskimi lučmi, na katerih tako ali tako sveti samo vsaka druga črka – na drugi strani čudovita baročna stavba in ostudna psevdogotska cerkev, obdana s stavbami zgodnje faze izgradnje socializma, nekaj metrov naprej pa resnično gromozanske palače razvitega socializma in spet betonsko blokovsko naselje, ob tem pa hišice kot na pravi vasi in spet stolpnica, ki sega do neba, okrogel dimnik in vse naokrog razpotegnjeno skladišče železarne, da moraš cel kilometer naokrog, da prideš iz ene ulice do druge. (Bondy 1997: 81–82.)

Ta tip praznine je znak in obenem »generator« miselne situacije prebivalcev mesta v devetdesetih letih 20. stoletja, ki se kaže skozi »ahistoričen« in »nemestni« način življenja. Pripovedovalec *Epizode '96* ga prepozna predvsem v podobi ogromnega mestnega blokovskega naselja Petržalka na desnem bregu Donave. Praznina se tukaj kaže kot prekomerno razkrajanje mestnega prostora, ki mu primanjkuje intimnih zakotnih prostorov, kjer se lahko odvijajo vsakodnevni pogovori. Čeprav je motiv bratislavskih blokovskih naselij, povezan z »nemestno« identiteto njihovih novih prebivalcev, v slovaški književnosti opaziti že veliko prej, na primer v »industrijskem romanu« Dušana Krausa *Životy unikajúce* (Izginjajoča življenja, 1979),<sup>7</sup> je Bondy vendarle prvi, ki je ujel Petržalko (gradnja tega naselja se je začela v sedemdesetih letih 20. stoletja) kot labirint. V njem se je totalitarna realizacija modernistične urbanistične vizije uresničila v mestni predel s pomanjkljivo socialno strukturo. Petržalka pa ima v njegovi literaturi kljub temu posebno čarobnost, pri čemer čarobni občutek vzbujajo na eni strani naravni in krajinski dejavniki (leži namreč v naravnem okolju za Donavo na nekdanji meji starorimske province Panonije), predvsem pa struktura labirinta.

Obdonavski prostor, močno zaznamovan z zavestjo začasnosti naše kulture v futuristični perspektivi, se pojavi v polifoni pripovedni perspektivi romana Daniela Hevierja *Knjha, ktorá sa stane* (Knjiga, ki se zgodi, 2009). Sodobna Bratislava predstavlja neobhodno ozadje, obenem pa je ena od tem romana, ki zaobsega

<sup>7</sup> Obsežno obravnavo tega romana s poudarkom na oblikovanju bratislavskega urbanega mesta je podal V. Barborík: »Krausov roman je poročilo o mestu v konkretnem času in 'prometni' situaciji, o mestu, izpraznjenem navzven, ki je prostor zasebne iniciative in iskanja doma, prostor omejene zabave in minimaliziranega javnega življenja. Bratislava tega romana je mesto po utopiji in hkrati tudi posledica, mesto medobdobja, ko se modernizacijsko-revolucijski patos izčrpa, stare vizije nihče ne posreduje, nove pa ni na obzorju« (Barborík 2021: 302).



prepletene življenjske zgodbe prebivalcev mesta in si zastavlja cilj, da bi postavil psihološko-sociološko diagnozo njihovih odnosov. Druga močna tematska linija je metaforična vizija prihodnosti mesta in celotnega srednjeevropskega prostora, ki ga po Hevierjevem mnenju čaka neizogibna etnična ter verska sprememba, ki jo bo prinesel nov migracijski val. Avtor predpostavlja vizijo Bratislave kot prostora, v katerega bo v bližnji prihodnosti vstopila druga kultura oz. civilizacija. Eden od stranskih likov docent Neizvestný razvija v svojih univerzitetnih predavanjih teorijo o judih (in kasneje tudi kristjanih) kot ljudeh knjige (*Svetega pisma*), torej pisave, in muslimanih kot ljudeh besed, torej pripovedovanja. »Vojna med Besedo in Pisavo okrog nas se bije v polnem toku« (Hevier 2009: 155), pravi Neizvestný in iz *Stare zaveze* citira odlomke, kjer Bog »govori« in »poimenuje«. Bog je torej zanj pripovedovalec, pripovedovanje oblikuje novo resničnost, pisanje je sekundarna, človeška dejavnost. Čudni Pripovedovalci, ki hitro rastejo po ulicah Bratislave, so glasniki novega Reda. Na fasadah bratislavskih stavb se vedno pogosteje pojavljajo grafitni napisi *Narok*, ki pri branju nazaj pomeni *Koran*. Eden od likov, ki je prišel v Bratislavo z Orienta, z nerazjasnjnim poslanstvom ta »narok« razlaga takole:

/m/oja naloga je, da vas utrdim v vašem poslanstvu, to je pripovedovanje zgodb. Da bi z njimi poselili to prazno zemljo. Z zgodbami boste odprli vrata za naše brate in sestre. Vrnili boste Pripovedovalce v tisti konec sveta, ki se imenuje Evropa. Slutite in veste, da se to, kar se je do sedaj samo hotelo, zdaj že udejanja in krilata telesa se zbirajo na pot. Na novo romanje, ki bo spremenilo obliko tega sveta. (Hevier 2009: 400.)

Nasproti moči pripovedi torej stoji »prazna zemlja«, oslABLJENA z lastnim relativizmom, ki se odvraca od vrednot, na katerih je nastala in se uveljavila. Hevier pušča odprto vprašanje, kako bo izgledal red po tem premiku, pri katerem ena civilizacija poskuša razslojiti drugo. Njegova perspektiva je precej liberalna: če je naša civilizacija zares izčrpana, jo mora neizogibno nadomestiti nova, bolj sposobna za življenje. Vprašanje je, ali je ta trenutek že nastal in ali bo sprememba potekala neopazno, po mirni poti. Njegove vizije vsebujejo tudi namig na potencialno katastrofo, po kateri bi Bratislava in cel prostor okrog Donave izgubila kulturno kontinuiteto.

Predstava bratislavskega naselja Petržalka kot labirintne strukture se pojavi tudi pri Hevierju. K proznim delom, ki se iz različnih miselnih perspektiv ukvarjajo s podobo tega naselja kot prostorskega labirinta, je mogoče uvrstiti tudi novelo Jane Beňove *Cafe Hyena: plan odprevádzania* (*Cafe Hyena: načrt spremljanja*, 2008).<sup>8</sup> Osnova zgodbe je nenehno premikanje bohemskega para v enem mestu, pa vendar med dvema različnima svetovoma, ki ju deli Donava: negostoljubno, socialno in arhitektonsko nesrečno Petržalko devetdesetih let 20. stoletja ter starim središčem mesta, ki ponuja prostore ustvarjalnosti, svobodomiselnosti in vznemirljivo bohemske brezdelje. Glavni lik Elza, ki se v Petržalko preseli k svojemu

<sup>8</sup> V slovaški literarnokritični refleksiji je opredeljena kot novela, v slovenskem kontekstu je delo *Cafe Hyena* v prevodu Diane Pungeršič (založba Malinc, 2020) opredeljeno kot roman.



partnerju Ianu, kritično opaža, kako ta predel mesta ne funkcioniira kot pravo mesto – socialno inženirstvo, pretopljeno v urbanizem blokovskega naselja, izolira življenja prebivalcev izključno v intimno-družinski prostor stanovanj, kjer kultiviran poljavni in javni prostor takorekoč ne obstaja več.

Ta socialni manko se v proznem delu odraža prav s poudarjanjem podobe blokovskega naselja kot labirinta, nepregledne strukture zanemarjenih javnih prostranstev, ki človeka silijo, da se zateka v povsem zasebni prostor. J. Beňová to interpretacijo prostora blokovskega naselja potencira vse do podobe ironične karikature tudi s formalnimi postopki pripovedi, z drobljenjem pripovedovanja na mikrozgodbe, mizanscene in vizualne podobe. Elzin spomin na otroštvo, v katerem se izgubi v zrcalnem blodnjaku petržalskega mestnega lunaparka, se dopolni z drugo izkušnjo – »umetniško« blodenje se spremeni v resnično dezorientacijo v zapleteni strukturi naselja:

/m/ama in stara mama se nekaj let kasneje v Petržalki izgubita. Usedeta se na pravi avtobus, a v nasprotno smer. Namesto proti centru ju odnaša vse globlje in globlje v notranjost naselja. Ko prestrašeni izstopita, je že tema in sneži. Nikoli več se ne bosta vrnila domov, nikoli več ne bosta našli ven. »Oprostite, kako prideva v Bratislavo?« blekne mama gospodični na postajališču.

»Pa saj ste že ... Tukaj ste v Bratislavi,« se začudi gospodična.

Mama se nebogljeno nasmehne. »Mislim v center Bratislave.« (Beňová 2020: 9.)

K bolj poglobljeni refleksiji Bratislave in njenih prebivalcev se je avtorica vrnila v drugi literarni reportaži z naslovom *Flanérova košľa: 8 ½ bratislavských ulíc* (*Srajca flaneura: 8 in pol bratislavskih ulic*, 2020). V tem subjektivnem »portretu« sodobnega mesta avtorica črpa iz svojih novinarskih in reporterskih izkušenj. Bolj kot posamezne arhitekturne in zgodovinske znamenitosti sta izpostavljena življenje ter prostor izbranih ulic s perspektive pešca, flaneurja, ki opaža manjšo ali večjo funkcionalnost mikroprostorov izbranih ulic: pločnik, pasaža, petržalske betonske terase, različna prevozna sredstva, trgovine in kavarne ... Pri avtoričinem pristopu je pomembna ujeta konkretna zgodba in refleksija na pol zasebne mestne sfere, torej iskanje družbenih povezav na malem področju sosedskih odnosov. V drugi zvrstni podobi in z druge perspektive torej obdeluje »staro« temo živega mesta, ki nastaja iz funkcionalnih prostorov, kjer se povezuje intimno, družinsko vzdušje s sosedsko, družbeno in javno sfero. Najbolj produktivno s spoznavnega vidika pa delujejo odlomki, v katerih je opazen avtoričin kritičen odnos do konkretnih mestnih prostorov. To velja predvsem za poglavja, ki so posvečena Petržalki, napisana v avtentičnem dialogu o značaju, pomenu, sodobni in prihodnji podobi tega (ne)mestnega prostora.

Avtentičnost likov J. Beňove je neposredno povezana z življenjem v mestu, to občutenje pa doživljajo samo v zgodovinskem jedru Bratislave. Tudi pripovedovalec obravnavane novele *Epizoda '96* živi predvsem v središču, iz katerega občasno odhaja na flaneurske sprehode po obrobni delih mesta – iz prostorskega

vidika se njegov vsakdanji premik dejansko prekriva z literarnimi junaki kanoničnega romana sodobne slovaške književnosti *Rivers of Babylon* (1991)<sup>9</sup> Petra Pišťanka (1960–2015). Roman je I. Taranenkova opredelila kot »hiperbolizirano podobo konca zgodovine v realnosti postsocialističnih dežel, kjer se je uvoz kapitalizma povezal z duhom mestne lokalne napol legalne oz. nelegalne ekonomije« (Taranenkova 2018: 196). Bondyjevo delo je kot poseben »dostavek« romana P. Pišťanka v tem smislu, da prikaže spremembo ekonomske elite mesta takorekoč v neposredni časovni navezavi na fabulo Pišťankovega romana. *Rivers of Babylon*, roman o vzponu podeželana Rácza, ki se ob koncu socializma zaposli v hotelu Ambassador v središču Bratislave, lahko s prostorskega vidika imenujemo roman interierja (konceptualna metafora, ki je usmerjena na socialno transformacijo literarnega lika Rácza, se uresničuje »v notranjosti« in v tradicionalni smeri od spodaj navzgor, iz hotelske kotlovnice in kleti do prestižne vile nad mestom). Pri-povedovalca Bondyjeve novele in Rácza povezuje njuno »outsiderstvo«, ki ima sicer različen značaj, ima pa isti potencial: obema omogoča, da gledata na mesto z nove perspektive. Pišťankov glavni lik pa za razliko od Bondyjevega izkorišča tudi perspektivo ekonomskega in statusnega preobrata v družbi in ga potencira: »Kotlovnica bo njegova podmornica, se Rácza odloči. Z okolico bo vzdrževal le najnujnejše stike. Nič drugega ga ne bo zanimalo, kot koliko denarja bo odnesel domov« (Pišťanek 2012: 27).

Bondy in Pišťanek v svojih proznih delih ustvarjata dvojni portret Bratislave iz obdobja divjega kapitalizma prve polovice devetdesetih let 20. stoletja, pri čemer se nanašata na ambivalentno in heterogeno zgradbo tega mesta. V njem urbanizem v posameznih fragmentih dobro predstavlja socialno-psihološki profil prebivalcev, njihovo nezgodovinsko doživljanje v sedanjosti in izgubo kulturnega spomina. Predvsem Bondy je jasno dojemal zgodovinski, urbanistični in kulturno neenovit prostor mesta kot izraz oslabiljene identitete.

Bratislava ohranja svojo vlogo v proznih delih o sodobnem času, čeprav prostorska dimenzija ni izrazito postavljena v ospredje, bolj bi lahko rekli, da tvori naravno ozadje pripovedi. Mestni prostor pa ustvarjalno in večpomensko predstavlja eden najizrazitejših slovaških prozaistov Márius Kopcsay. Pri tem avtorju je vedno v ospredju dimenzija literarnih likov, posebej njegovega tipičnega protagonista, tj. neopazen, razmeroma neprivlačen in godrnjav moški srednjih let iz srednjega razreda, antijunak, ki ima frustracije zaradi neuspešnega zasebnega ter poklicnega življenja. S pripovedno oživitvijo te frustracije je pri Kopcsayu tesno povezana metaforika prostora, ki je pogosto postavljena med središče in obrobje, med do-jemanje mesta kot stresnega načina življenja ter nostalgичno in idilično podobo naravnega okolja. Takšen je tudi primer avtorjevega ključnega romana *Domov* (*Dom*, 2005), ki je postavljen v drugo polovico devetdesetih let 20. stoletja, v katerem selitev mlade družine v središče mesta postane tudi simbol poglobljajočih se partnerskih problemov in obenem njihov pospeševalec: »Žena ima, kar je hotela.

<sup>9</sup> Slovenski prevod romana *Rivers of Babylon* Andreja Rozmana je izšel pri Cankarjevi založbi leta 2012.

Stanuje v mestu. Mucha izkoristi vsak trenutek, da izrazi globoko nestrinjanje z življenjsko odločitvijo, na katero je pristal pod pritiskom čustvenega izsiljevanja. Ženo opominja, da se samo prilagaja in da je bila selitev v mesto proti njegovi volji« (Kopcsay 2005: 12).

Kopcsayjevega protagonista, za katerega je značilno predvsem neizpolnjeno življenjsko hrepenenje, pa v sedanosti ne moreta zadovoljiti niti podeželsko okolje niti narava. To dojema kot harmonijo samo, dokler gre za prostor nostalgичnega spominjanja, kot je na primer v noveli *Medvedia skala* (*Medvedji previs*, 2009). Prisotnost suburbanih prostorov v literarnih podobah Bratislave pri več avtorjih opaža tudi Katarina Badžgoňová. Zanje tako kot za Kopcsaya velja, da »problematizirajo odnos mestnega in podeželskega okolja. Ideal naravnega življenja je zanje v veliki meri mestni konstrukt. Zanje je značilno prevrednotenje prvotne strukture tradicionalnega motiva vrnitve iz ogroženega mesta v varno naročje narave in tematizacija brisanja meje med naravnim in urbanim okoljem« (Badžgoňová 2020: 154).

Bratislava danes predstavlja samoumevni prostor prozne ustvarjalnosti mnogih slovaških avtorjev, obenem pa velja, da njene literarne podobe niso oblikovala temeljna dela kanona mestnih besedil, kot to poznamo pri drugih srednjeevropskih mestih. Podoba Bratislave ostaja heterogena vse do fragmentov, kljub temu pa lahko prepoznamo nekatere stalnice, ki so povezane z njeno geografsko lego (Donava, Mali Karpati in iz tega izhajajoča podoba mesta kot prehoda med različnimi svetovi, denimo panonsko nižino in pogorjem Karpatov, med »Evropo« ter »Balkanom« ali med germansko in slovansko Evropo), politično, kulturno ter urbanistično zgodovino 20. stoletja, ko se je izvirno malo mesto z gotiskim središčem in bogato baročno arhitekturo postopoma preoblikovalo v mesto z obsežno industrijsko proizvodnjo ter obročem ogromne socialistične izgradnje. Ti procesi so na eni strani oslabili, obenem pa v svojem temelju spremenili podobo izvirne Bratislave, sodobni slovaški književnosti in kulturi sploh pa so prinesli izzive, kako obnoviti ali na novo definirati oslABLJENO ter izgubljeno identiteto.

*Prevod iz slovaščine: Špela Sevshek Šramel*

## Viri

- Beňová, Jana, 2008: *Plán odprevádzania* (*Café Hyena*). Levice: L. C. A.
- Beňová, Jana, 2020: *Café Hyena, Spremljevalni načrt*. Medvode: Malinc. Prev. Diana Pungersič.
- Beňová, Jana, 2020b: *Flanérova košľa. 8 ½ bratislavských ulíc*. Bratislava: BRAK.
- Bondy, Egon, 1997: *Agónie – Epizóda '96*. Bratislava: Vydavateľstvo PT.
- Hevier, Daniel, 2009: *Kniha, ktorá sa stane*. Bratislava: Kalligram.
- Kopcsay, Márius, 2005. *Domov*. Levice: Koloman Kertész Bagala.

- Kopcsay, Márius, 2009. *Medvedia skala*. Bratislava: Kalligram.
- Pišťanek, Peter, 1991: *Rivers of Babylon*. Bratislava: Archa.
- Pišťanek, Peter, 2012: *Rivers of Babylon*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Prev. Andrej Rozman.
- Rozner, Ján, 2010: *Noc po fronte*. Bratislava: Marenčin PT.
- Rozner, Ján, 2011: *Výlet na Devín*. Bratislava: Marenčin PT.
- Špitzer, Juraj, 1991: *Letná nedel'a*. Bratislava: Archa.
- Vilikovský, Pavel, 2014: *Moje mesto*: Bratislava. Kolektív autorov: *Moje mesto*. Ivanka pri Dunaji: F. R. & G.

## Literatura

- Badžgoňová, Katarína, 2020: Podoby mestského a prírodného prostredia v prózach Máriusa Kopcsaya, Moniky Kompaníkovej a Petra Krištúfka. *Slovenská literatúra* 67/2. 139–156.
- Barborík, Vladimír, 2018: Hledání centra. Slovenská literatúra mezi Martinem, Prahou a Bratislavou. Šámal, Petr, Pavlíček, Tomáš, Barborík, Vladimír in Janáček, Pavel (ur.): *Literární kronika první republiky: události, díla, souvislosti*. Praha: Academia, Památník národního písemnictví, Ústav pro českou literaturu AV ČR. 50–54.
- Barborík, Vladimír, 2021: Bratislava na prahu – Bratislava prahov (Mesto v epoche normalizácie: Životy unikajúce Dušana Krausa). *Slovenská literatúra* 68/3. 288–303.
- Derdowska, Joanna, 2011: *Kmitavá mozaika: městský prostor a literární dílo*. Příbram: Pistorius & Olšanská.
- Đurišin, Dionýz, 1995: *Teória medziliterárneho procesu I*. Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV.
- Đurišin, Dionýz, 1997: *Medziliterárny centrismus stredoeurópských literatúr*. České Budějovice: Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity.
- Finch, Jason, 2016: Modern Urban Theory and the Study of Literature. Tambling, Jeremy (ur.): *The Palgrave Handbook of Literature and the City*. London: Palgrave Macmillan. 27–44.
- Hroch, Miroslav, 2016: *Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy*. Praha: SLON.
- Minár, Pavol, 1998: Mesto v slovenskej medzivojnovnej fikcii (predpoklady, pravidlá, kódy a logika produkcie textov). Mannová, Elena (ur.): *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989*. Bratislava: Academic Electronic Press.
- Moravčíková, Henrieta idr., 2013: *Moderné a/alebo totalitné v architektúre 20. storočia na Slovensku*. Bratislava: Slovart.
- Perrault, Dominique, 2013: Prázdnost/Le vide. Bogár, Michal, Králik, Ľubomír in Urban, Ľudovít (ur.): *Bratislava metropolis*. Bratislava: Spolok architektov Slovenska.
- Šútovec, Milan, 2007: Slovenský amalgám. *OS - Občianska spoločnosť* 11/1. 17–33.
- Rybicka, Elżbieta, 2014: *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków: Universitas.

Tancer, Jozef, 2012: *Obraz nie je odraz. Reprezentácie mesta ako výskumný problém*. Du-deková, Gabriela in Mannová, Elena (ur.): *Medzi provinciou a metropolou: obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV.

Taranenková, Ivana, 2018: *Rivers of Babylon – postmoderný Bildungsroman, román konca dejín*. *Slovenská literatúra* 65/3. 183–197.

### **The Bratislava City Landscape in the Contemporary Slovak Prose**

The study analyzes the image of the Bratislava city landscape in the contemporary Slovak prose. First, the theory of geopoetics is applied to demonstrate how cultural artefacts (writers' statues and memorials) in the public space were used in political and ethnic appropriation of the city in the 20th century. Subsequently, a selection of prose texts that take place in Bratislava is interpreted to identify a number of common topics and ways the space of this city was perceived (reflecting on the interrupted cultural memory, the weakening the city's identity, the trauma caused by the fact that a large part of the historical centre had been destroyed during socialism, the heterogeneous and non-compact city space as a result of modernist redevelopment, etc.). The literary image of Bratislava is formed by certain topoi reflecting its geographic position at the political, cultural and natural border, but also near the Danube River and Carpathian Mountains.

**Keywords:** contemporary Slovak literature, city landscape, Bratislava, geopoetics